

Van potarmmeesters tot beschavingsoffensief

Armen- en ouderenzorg in de negentiende eeuw

EGBERT PELGRIM

Evenals in de achttiende eeuw was er in de negentiende eeuw “bedeling” beschikbaar voor wezen, weduwen, werklozen, gebrekkigen, langdurig zieken en ook bejaarden. Let wel: men moest werkelijk behoeftig zijn om ervoor in aanmerking te komen; ouderdom op zich gaf geen recht op ondersteuning. Bij de bedeling speelde aan het eind van de achttiende eeuw de hervormde kerk, in ieder geval boven de grote rivieren, een grote rol. Van wetgeving was aanvankelijk geen sprake. De Patriotten, en iets later Lodewijk Napoleon, hadden grootsse plannen voor een Armenwet, maar daar is niets van terecht gekomen. Pas na de Franse Tijd kwam er een geleidelijk toenemende overheidsinvloed op de armenzorg en de kerkelijke armbesturen. In de grotere plaatsen zien we na 1815 “burgerlijke armbesturen” verschijnen, bestuurd door de lokale overheden. Deze armbesturen hadden een algemene functie, en waren dus bestemd voor mensen van alle geloofsrichtingen. Van kerkelijke zijde kwam er echter kritiek; men duldde geen overheidsinmenging in besteding van het subsidiegeld. En dat terwijl dat subsidiegeld voor een belangrijk deel van diezelfde overheid afkomstig was. De landelijke overheid ging er echter niet toe over om dwang te gebruiken en zo bleef de achttiende-eeuwse toestand in de meeste steden en dorpen bestaan.

Ook in Hilversum was dat het geval. Wel waren de gereformeerde potarmen aan het begin van de negentiende eeuw in de diaconie opgenomen en was de naam “potarmmeesters” in onbruik geraakt, maar de regel dat in gemeenten met meer dan 3000 inwoners de *gemene armen* verzorgd werden door een burgerlijk armbestuur, werd genegeerd. Die vielen hier onder de gereformeerde diaconie. De kerkelijke armen (zij die lidmaat waren) werden verzorgd door de respectievelijke kerken. Pas in 1866 kreeg Hilversum een apart burgerlijk armbestuur.¹

Oud in Hilversum

Hilversum had in de negentiende eeuw relatief weinig bejaarden. Schattingen lopen uiteen van 3 tot 5% (anno 2005 is ca. 18% van de Hilversumse bevolking 65-plus). De mensen, en zeker de wevers – veruit het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking – werden niet oud; ongezonde woon- en werkomstandigheden, slechte hygiëne en epidemieën als tyfus en cholera waren hier debet aan. Iemand van 50 was al oud.

Ouderen trachtten over het algemeen zo lang mogelijk te blijven werken om zich

van een inkomen te voorzien. Van Hengel heeft eens de loopbaan van een wever beschreven, waarbij de wever, als hij door ouderdom het getouw niet meer kon bedienen (weven was toen uiteraard handwerk), weer terug moest grijpen op makkelijker werk als spinnen en spoelen – werkzaamheden waar hij als kind zijn loopbaan mee was begonnen. En als ook dat niet langer ging, kwam de oudere ten laste van zijn kinderen. In de meeste gevallen was dat geen enkel probleem; drie-generatiegezinnen (grootouders, ouders en kinderen onder een dak) waren toen normaal. Slechts in de gevallen dat een oudere niet op zijn kinderen kon terugvallen, kwam de bedeling in zicht.

Hulp van de arbesturen kende vele vormen: er kon een geldelijke bijdrage gegeven worden, of een donatie in natura (brood, kleding etc.) of een combinatie van beide. Kon een oudere niet meer voor zichzelf zorgen, dan was opname in een gesticht ook mogelijk. Voor zover er plaats was, uiteraard. Daar kende men aparte mannen- en vrouwenafdelingen en echt-paren werden bij hun intrede gescheiden. Geslapen

werd er op grote slaapzalen en privacy was er een onbekend begrip. Men was ook in het algemeen verplicht tot werken in het tehuis (variërend van aardappelschillen tot tuinonderhoud en schoonmaakwerkzaamheden) en er waren strenge huisregels. Uit de literatuur kennen we het Diakenhuismannetje Kees uit de *Camera Obscura* van Nicolaas Beets als exemplarisch voorbeeld. Deze bewoner van een diaconiehuis mocht geen eigen geld in bezit hebben en moest hemel en aarde bewegen om toestemming te krijgen om zijn spaarpotje – enkele guldens om een fatsoenlijk doodskleed te hebben na zijn overlijden – zelf te mogen houden.

In Hilversum waren er geen aparte gestichten voor ouderen maar werden die ondergebracht in de twee weeshuizen die het dorp aan het begin van de negentiende eeuw had: het weeshuis van Hendrik Hovy en het RK Weeshuis. Het eerste weeshuis, een *weldadige stichting voor weeskinderen en oude lieden*, in 1786 opgericht door de Amsterdamse koopman Hendrik Hovy, moet redelijk groot zijn geweest, want nog in 1806 bood het onderdak aan 117 personen.² In 1810 werd het echter gesloten. Wat er van het RK Weeshuis is geworden, is niet bekend.

Het weeshuis van Hovy was een particuliere schenking aan de gereformeerde diaconie. Dit soort particuliere *weldadigheid* zou in de loop van de negentiende eeuw vaker voorkomen. Na de afscheiding van België ging het economisch slecht met Nederland, wat ook z'n uitwerking had op de Hilversumse weverijen. Bovendien mislukten de aardappeloogsten vanaf 1845 waardoor er naast grote armoede ook honger ontstond. Men spreekt wel van 'de zwarte jaren 1845-

1849'. In Hilversum, waar de onderbetaalde arbeiders sterk afhankelijk waren van de opbrengst van het eigen aardappelveldje, was de nood dermate groot dat het gemeentebestuur in samenwerking met de armbesturen, in de winter 45/46 een soepkokerij oprichtte en roggebrood ging uitdelen. In 1848 werd de soepkokerij weer nieuw leven ingeblazen door dr. Van Hengel en jonkvrouwe Hartsen.³ Deze *Vereeniging voor warmespijsuitdeeling* was vanaf 1854 gehuisvest in de 'soep-

De Schapenkamp (boven). Op de tekening van Maarten Betlem (midden) van het 'pleintje bij Gooiland' zien we het oude St. Annagesticht uit 1863 (tweede huisje van rechts). Het St. Annagesticht links naast de Vituskerk (onder) dateert waarschijnlijk van rond 1900. (coll. MH)

loods' aan de Torenlaan – naast het doordhuisje van de begraafplaats – en (daarom?) in 1888 verplaatst naar het Melkpad, tegenover de Oud-Katholieke kerk, van waaruit dit zegenrijke werk tot 1925 (!) werd volgehouden. Doel van de vereniging was de bedelarij te weren en de 'mindere man' krachtig voedsel te geven, waarbij er wat extra was voor zieken. De *uitdeeling* bestond niet alleen uit soep en brood uit de gaarkeuken, maar ook vele andere levensmiddelen en (in extreem strenge winters) brandstoffen. Het ging vaak om niet geringe hoeveelheden: in de eerste drie maanden van 1874 bijvoorbeeld werd er ruim tien ton soep (10.250 liter) en 5.125 kilo brood uitgedeeld. Gratis, want gefinancierd door de Hilversumse welgestelden, van wie er vele in dure villa's langs de 's-Gravelandseweg en Trompenberg woonden.

Een Hilversums hofje

In de grote steden waren er ook de hofjes, een aantal huisjes rond een gesloten binnenplaats, waar al vanaf de late Middeleeuwen bepaalde groepen bewoners (bijvoorbeeld oude of alleenstaande vrouwen) een beschermde huisvesting vonden. In Hilversum kwamen dergelijke hofjes niet voor, maar in 1856-1857 liet tapijtfabrikant Gerrit Veen iets bouwen wat er erg dicht bij in de buurt kwam: 52 woningen op de Schapenkamp. Hij schonk het complex in 1860 aan het RK Armbestuur die de woningen kostenloos ter beschikking moest stellen aan de armen, bij voorkeur weduwen en wezen. Hoewel niet specifiek daartoe door de gulle gever bestemd, zullen de woningen van de Schapenkamp wel vaak onderdak aan bejaarden hebben verleend.

Niet ver van de Schapenkamp werd in 1863 op de Groest, naast de (toenmalige) Vituskerk, het St. Annagesticht ingewijd. In dit gesticht ten behoeve van katholieke arme vrouwen werden in 1876 twaalf oude vrouwen door geestelijke zusters verpleegd. Van Hengel⁴ achtte dit gesticht een zeer goede huisvesting. *De verpleging en verzorging in 't gesticht geschiedt [...] op eene wijze, die aan de verpleegden alle redenen tot dankbaarheid geeft. Zij hebben op den laten avond van haar leven nog een onbezorgd en gelukkig tijdperk, oneindig beter dan zij het in geheel haar vorig leven hebben gehad. Geene zorg voor de toekomst en eene zeer goede huisvesting. Ieder besje heeft eene afzonderlijke cel, zoo men wil, door gordijnen afgeschoten van eene groote ruime zaal. De zindelijkheid laat niets te wenschen over en het voedsel, dat zij daar gebruiken, komt niet in vergelijking met hetgeen zij vroeger kregen. De bewoonsters van dit gesticht ontvangen bovendien van vermogende geloofsgenooten dikwijls eene verkwikking, als: groenten, vruchten, brood, versnaperingen, enz. Het 'besjeshuis' bleef tot medio jaren dertig in gebruik tot de bouw van bejaardenhuis St. Carolus aan de Bosdrift het overbodig maakte. De vrijgekomen ruimte werd bij de naastgelegen Piuschool getrokken. Het totale complex werd rond 1970 gesloopt voor de aanleg van de rondweg de Schapenkamp.*

Aan het eind van de negentiende eeuw heeft er nog enige tijd een Nederlands Hervormd diakoniehuis aan het begin van het Noordse Bosje gestaan, waar ook ouden van dagen verpleegd werden. Over dit diakoniehuis is weinig bekend. Het werd waarschijnlijk kort na 1900 gesloopt en vervangen door het rusthuis Eben Haezer. En in 1911 nam bankier B.W. Blijdenstein het initiatief tot de oprichting van een Oudemannen- en Vrouwenhuis. Hem stond bejaardenhuisvesting voor ogen zoals we die nu nog kennen: een tehuis waar het bejaarde echtpaar samen, temidden van hun eigen meubels en spulletjes, in comfort konden wonen, in een gezonde en fraaie omgeving, geholpen door personeel voor de warme maaltijd, de bewassing en het linnengoed etc. en zo nodig verpleging. Tegenwoordig zouden we dat serviceflats of aanleunwoningen noemen. Nieuw was ook dat bejaarden van alle kerkelijke richtingen welkom waren in dit – gemeentelijke – tehuis. Hoewel het nog tien jaar zou duren voordat het complex werd geopend, is Het Verzorgingstehuis – later De Egelantier – het oudste bejaardencentrum van Hilversum.⁵

Aan het Noordse Bosje 1-3 was aan het eind van de negentiende eeuw het 'Diaconiehuis' gevestigd waar, gezien deze foto (ca 1893) naast wezen ook bejaarden onderdak vonden. (coll. SAGV)

Het patronaat voor de armen

Tijdens de Republiek was de armenzorg een zaak van kerkelijke armbesturen en filantropisch ingestelde particulieren. Het ging daarbij voornamelijk om het geven van geld en voedsel (*bedeling*), bij voorkeur aan plaats- en geloofsgenoten. Maar in de loop van de negentiende eeuw ontstond het idee dat de oorzaken van armoede moesten worden aangepakt in plaats van de armoede zelf. Armoede werd in toenemende mate gezien als het gevolg van luiheid, onoppassendheid, ongodsdienstigheid en zedeloos gedrag. In die geest werd in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die arbeidskolonies in het hoge en lege noorden stichtte: Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord. Daar konden werkloze armen vrijwillig naar toe om regelmaat, arbeidsdiscipline en netheid te leren. Maar al snel was er van vrijwilligheid geen sprake meer en ging het om gedwongen werkverschaffing voor bedelaars en vondelingen.

Van dergelijke bevoogding was sterker sprake toen in de tweede helft van de negentiende eeuw overal nieuwe kleinschalige verenigingen ontstonden, gericht op het 'verheffen' van de armen. Armenzorg werd mede een zedelijke en godsdienstige (her-)opvoeding van de arme met de bedeling als stok achter de deur. In het kader van dit beschavingsoffensief spreekt men ook wel van het 'patronaat voor de armen' waarbij door huisbezoek gezorgd moest worden voor 'verbetering' van de armen.

Ook in Hilversum speelden dergelijke sentimenten een rol. Zo werd er in 1857 de Christelijke Vrouwenvereniging "Tot Heil der Armen" opgericht, ter bevordering van de stoffelijke zoowel als van de geestelijke belangen der armen. Zij trachtte dit doel te bereiken door liefderijke toe-

De Egelantier was het eerste zorgcentrum voor bejaarden in Hilversum. De fraaie binnentuin en de bouwstijl gaven het geheel een landelijke sfeer. (coll. MH)

spraak en welmeenende raad. En in 1860 bepaalde Gerrit Veen bij de overdracht van de Schapenkamp aan het RK Armbestuur dat de huizen niet beschikbaar mochten worden gesteld aan *slordige gezinnen, personen van slecht gedrag of die hun werk maakten van bedelen*. In 1872 werd, als onderdeel van de St. Vitusparochie, een plaatselijke St. Vincentiusvereniging opgericht, die als voornaamste doel had, *orde en godsdienstzin door getrouw huisbezoek aan te kweeken*.⁶ Het zal duidelijk zijn dat ook arm-lastige bejaarden te maken kregen met dergelijke kerkelijke controle. Ook het in 1877 opgerichte Genootschap Charitas beoogde de weldadigheid te beoefenen door *patronaat over de mindere stand* uit te oefenen, maar door een tekort aan geldmiddelen kwam van ondersteuning van armen maar weinig. Wel werd met succes de drankbestrijding ter hand genomen.

Pas in 1889 ging het gemeentebestuur over tot het instellen van een officieel Burgerlijk Armbestuur⁷ waar bededen aan konden kloppen zonder langs de morele meetlat gelegd te worden. Zoals gezegd bleven de instellingen van kerkelijke armenzorg zich verzetten tegen de toenemende overheidsinvloed op dit gebied en pas met de invoering van de Armenwet van 1912 werd de armenzorg op een modernere leest geschoeid en kwam het in 1913 tot de invoering van een Armenraad, de voorloper van de huidige Sociale Dienst, waarin de lokale overheid en particuliere- en kerkelijke instellingen gingen samenwerken. De in 1903 door de heren Blijdenstein, Ledeboer en Van Mesdag opgerichte Centrale Raad voor Hulpbetoon en Armenzorg verleende daarbij ondersteunende activiteiten.

Noten

- 1 Van Kruining, *Een beschrijving van de armenzorg te Hilversum, 1825-1850*. Scriptie, studiezaal SAGV. Zie ook noot 7.
- 2 Gedenkboek Hilversum 1924, p. 352-353.
- 3 Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland, 1875*, blz. 175. Het betreft hier Sarah Cornelia Wilhelmina van Lennep, dochter van de schrijver Jacob van Lennep, en in 1850 getrouwd met jonkheer Cornelis Hartsen (1823-1895), de latere minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Mackay (1888-1891). Hun dochter freule Henriëtte Sarah Hartsen (1860-1946) zou in de voetsporen van haar moeder treden en zich bezighouden met drankbestrijding en evangelisatie.
- 4 *Ibidem*, blz. 177.
- 5 Zie voor de geschiedenis van De Egelantier het volgende artikel in dit nummer.
- 6 Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland, 1875*, blz. 178-179.
- 7 Al vanaf 1866 was er een "algemeen armbestuur" dat aanvulling beoogde op de Hervormde diaconie. De synode had namelijk bepaald dat de Hervormde diaconieën geen subsidies meer mochten aannemen en zich moesten bedruipen met gelden "uit eigen kring". Aan de andere kant mochten de diaconieën alleen nog maar bedeling verstrekken aan lidmaten van de kerk. Voor de niet-lidmaten (zie ook het artikel van Prof.dr. Schutte in dit nummer) schoot het Algemeen Armbestuur te hulp zoals de Potarmmeesters dat de eeuw ervoor gedaan hadden. De push tot de oprichting in 1889 van een officieel Burgerlijk Armbestuur (zoals eigenlijk al sinds 1815 wettelijk verplicht was!) werd waarschijnlijk gegeven door de grote brand in de Hilversumse Stoomspinnerij en Weverij aan de Vaart het jaar ervoor, waardoor 800 personen brodeloos werden en er op grote schaal hulp gegeven moest worden.